

Телевиденди чугаалажып тур бис

ЫНЧААР БОДАП ТУР МЕН

Бир дугайында Ш. Д. Ооржак баштаан Тыва Республиканын Конституция комиссиясы уруг ажылды кылганын демдеген тур мен. Чогаадикчы, эртемге үндештирген, юридиктин болган практиктик херектир. ТР-нин чаа Конституциясы болганын ТАР-нын, Тыва АССР-нин болган ТР-нин мурнуку үндешин хойуулардан туюлдуңду ылгалдыг-дыр. Конституция комиссиясынын кезиктиреринин болган эксперттерин ачы-хавызы мында дүжүн турар. Бо дөш оларга оорун четтирдим, черге чедир мөгөйдүм.

Кажап Тыва АССР Тыва Республика кылдыр эде тургустунун турда, хамааты болган соңгукчу кижилеримде, ам күштүг ТР-нин Конституциясынын бодумун сапалдарынын, бодалдарынын база киирин турган мен, ол дугайын солушар арыштарына бижиглээн-даа мен. Ынчаар мен "президент" деп терминге удур турганым илереткен мен, чүге дээрле ол бистерге, ылангыч тываларга, чаңчылываан деп санаан мен. "Тыва Республиканын Даргазы-даа", "Тыва Чазактын-даа Даргазы" болгай-ла, "дарга" деп состу ажылдарын сапалдан мен. Кажап С. Тока ТАРН ТК-нын Чингине секретары, соолүде СЭКП обкомунун бирин секретары турда, чоң оюу апаа-ла "Дарга" деп апап турганын улуг назылыг кижилер эки сактын турлар боор. Ону кым-даа Чингине секретарь азы бирги секретарь деп адавай турган. Бир эвес чаа Конституция хүлээн алдынар чүве болза, Тыванга Президент эвес, Чазак Даргазы баштаар апаар. Ол чартылга мзон сеткилге тааржыр-дыр. Ынчаанга мзон шагдагы бодалымдын амдыралга бүдүн турарына оорун тур мен.

Мен ынчаар бодан тур мен. Мен бодумун амдыраамда коммунист-даа, шагда улус демократизациянын ден турган чурттарында, капиталист-даа, "үчүк делегейин" чурттарында бурлбаанын күрүндөшүн конституцияларын болган тургустуларын болур-чогууру-биле ооренген мен. Чаа Конституциянын Төлөвилешинде Тыва Республиканын Улуг Хуралын Тыва Республиканын күрүне эрге-чагыргазынын доктаамал ажылдан турар кара чатыгы органы болур деп дүрүмүдүн турарын чоңтүг херек деп билдирим-биле бадаткан тур мен.

Бир республикага ийи парламент турбас, чаңчызын оюн эртер арга чок. Чокта чаа да мен "Тувинская правда" солуша "Дадин Хуралды таралдыр" деп эгелин чүлдү нарлаткан мен. Мен ында биске улуг чарыгдалдарын чүл-бүрү хуралдарын херо чок, республиканын парламентин болур ТР-нин чоңунун Конгресси ышкан, чаңгыс Улуг Хурал турар деп бижок мен. Солунга үнөп ол сапалымдын соолда апаа таарышмаан кижилер менче телефон-биле долган-даа турдулар. Дөдүн Хуралдың орнунга силерин Президенттерин ан октактар бис, коор сен деп, бир элээн билдирер дөргүн менче шоглаан-даа чүве. Ону үс коргүзе бээр деп ол чингине серте чок харыялан каан мен. Ам, шынап-ла, үсүн коргүзөр шагы чоокнулан олур. Эргин дөргүн эскерер-ле боор.

Мен ынчаар бодан тур мен. "Тыва Республиканын Улуг Хуралына чоңулдалар" деп 96 чүлдө ынчаар чугаалан турар: "Төлөвлөкчилер палатасынын болган Хоойлукудула палатасынын депутаттыгына Россия Федерациясынын соңуур эргелин болган 21 хар четкен (курсын менин К. К.) хамаатыны соңудун болур."

Чорудулалы бадаткал-дыр. Мындай айттырыг чайга-ла тургустунун келир ышакжыл: соңуур эргелин хамааты чүге соңудун болбас чүвөл? Назы-харга чыгаан бо чүлдү мен хамаатыларын хостуг эргелин казааны ол деп санап тур мен. Бо бодан каан кылдым кызгадан-кыны төлөвилелден ан каантар херек.

ДЕТКИР МЕН

Тыва Республиканын чаа Конституциянын төлөвилешин солундан номчун коргөн, бодумун шаам-биле сайгарылганы кылдым. Ында хамаатыларын эргелин, хосталгаларын, хүлөөлөрүн, Тыва Республиканын социал, экономиктин, саң-хоо политиказынын үндешинерин конжуг тодаргай, билдинер кылдыр бижээни мзон сеткилге таарышкан.

Иштизи-биле алдыга төлөвилешин Конституция комиссиясы дыка хынам-чалыг ажылдан кылганы илдең-дир. Эрге-чагырганын Москвада федералдыг топ органны ук төлөвилеге эки үндешти берин, юридиктин экспертизаны эки эртенки ону бадаткан турар деп санаар мен.

Чаа Конституциянын төлөвилешинде ТР-нин күрүне эрге-чагыргазынын хоойлукудула органы ТР-нин Улуг Хуралын тургузарын киргисин чаа чүлд болур. Төлөвилелди солунгарга нарла-ваанда чамдык кижилер, ылангыч ТР-нин Дөдүн Хуралынын ийи-чаңгыс депутаттары, ийи палаталыг Улуг Хуралды тургузарына удурланын, ол дээрле хой чарыгдал үндүрер, эки түнел бербес

Бистин үенис эртем-билдинг, демократтыг болгай, депутат болур дөш кижилер чүге ыяан-ла бүдүн 21 чыл мапаар чүвөл?

"Тыва Республиканын Чазактын Даргазын соңууру" деп 109 чүлдө база ындыг дорудулг үндешин чок кызгадал бар чорду. Ында Чазак Даргазына 30 хардан куду назылыг кижилер соңутнас дөш. Ол база хамаатыларын эргелин кызгаданы ол-дур. Тоогуден билер-ле болгай бис: 16-ла харлыг чогаалчы Аркадий Гайдар полк командылан турган ийи чон, а Жаппа Д. Арк 17 харлыгында Франциянын национал маадры апарган болгай. Бир эвес шыларгаан угаанын аныяк кижилер азы тыва Кирсан Илюмжиновтар тышты бээр болза, олар чүге 30 хар четпейн чораан, республиканы удуртун болбас чүвөл? Ол кызгаарлааныкыны база төлөвилелден уштур херек.

Амгы күштүг Конституцияда Республика Бантынынга 65 хардан ашпаан кижилер турар деп хоруушкунуу ан каанканы чүлдүг-дур деп санап тур мен. Ол черле чоңтүг. Тоогуде 70-даа, 80-даа харлыг тергилекчилер генералиссимус Чап Кайшин, Мао Цзедун (Кыдат) генералиссимус Сталин (ССРЭ), генералдар Франко (Испания), Пиночет (Чили), Тока (Тыва), Аделауэр (ГФР), маршал Ким Ир Сен (Корея), Хо Ши Мин (Вьетнам), Сукармо (Индонезия) боттарынын күрүндөшүн келергей огулуг уштан-банган чордулар. Чоңунуд чагаай амдыралын-на хандырын шыдаар болза, бантачы кижилер ийи байтыгай, оон хой-даа хуусааларда ажылдаа-й-ла.

Мен ынчаар бодан тур мен. База ол ышкан Тыва Республикада суд эргелин дугайын чугаалан турар XI эргин чүлдүгүндүм. Тыва АССР турда, калдыг-бир ийи-чаңгыс коммунист даргалар хоойлу-дүрүмү арта басын, күрүндөшүн азы аморалдыг херек үлгүдүн каарга, үстүнде удурткучулар оларны билдинг болган конжуг кажар чажырын турган чуттуг тапарылгаларын чажырган чор: оларын бир райондан оксе районче октактар азы Кызылче, Москваже "деншиндир" турган. Демократтыг күрүнеге чүгле чаңгыс хоойлу-дүрүм диктатуразы тергилдээр ужуруг. Катанган тур мен, хоойлу-дүрүм диктатуразы! Оон мурнунга бүгү хамаатылар домей: апаа ажылчын-даа, аасырарак дарга-даа, Чазактын Даргазы безин.

Мен ынчаар бодан тур мен. Төлөвилешин "Ийин кезээ" шуут артык деп санап тур мен. Калдыг-даа конституция хой, харин-даа чүс-чүс чылдарда чурттаар болгай. Оларга чаартылгалар, эдилелер черле турар апаар. Төлөвилелде илчилге үзүндө байдалдарын тайылбырлааны конституцияга хамаарышпас, апаа хүн бүрүнүч айттырылгалары-дыр. Ындыг үрүмек чүлдөшүн Конституцияга кезээ-моңгеде арттыры болбас.

Иштисилеге ындыг илчилелдин байдалдар үргүчү тапарышпайн турар. ТР-нин амгы Чазакта угаанын кижилер ажылдан турар деп билер мен. Олар боттарынын хүлөөлөшөрүн чаа Чазак тургустуужуе күөсөдирлер деп чүвени боттары-ла билерлер. Бир эвес эргежок чугула апаар болза, ындыг агар айттырылгаларга хамаарыштыр Президент Чарлыкты-даа, шинтинрин-даа апаа үндүрүн болгай. Ынчаанга "Ийин кезекти" артык согур-шоюйдү ышкан, ан октактар болза эки-дир.

Адактын соолүде чүл дээр болза, Тыва Республиканын Президентин — ТР-нин Конституция комиссиязынын Даргазы Ш. Д. Ооржактын Кыйгырын болган ТР-нин чаа Конституциянын төлөвилешин бүдүн-биле болган бүрүн-биле чүлдүг деп санаар херек.

Мен ынчаар бодан тур мен. Кызыл-Эрик КУДАЖЫ, сонгукчу.

Корген-оол МОНГУШ, Күш-ажылдыг хоочуну. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Саң ямызының чанында Тыва Республика талазы-биле Контроль-ревизия эргелинин дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2000 чылдың август 29 № 879 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың доктаадыры болза:
1. Тыва Республиканың Саң ямызынын чапанда Тыва Республика талазы-биле Контроль-ревизия эргелинин дугайында сапалдан киирин турары Дүрүмнү бадылаар.
2. Тыва Республиканың Саң ямызы Россия

Федерациязынын Бюджет кодекзинге дүүн-тур "Тыва Республиканың Саң ямызынын чапанда Тыва Республика талазы-биле Контроль-ревизия эргелинин дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузуңуң төлөвилешин административтин корум-чурум үрээшкисине-

ринин дугайында Россия Федерациязынын Кодекзин хүлээн алганын соолда ажылдан кылдыр база Тыва Республиканың Чазакчы киирер.

Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазактын 2000 чылдың август 29-та № 879 доктаалы-биле БАДЫЛААН

Тыва Республиканың Саң ямызынын чанында Тыва Республиканың талазы-биле Контроль-ревизия эргелинин дугайында ДҮРҮМ

1. Тыва Республиканың Саң ямызынын чапанда Тыва Республика талазы-биле Контроль-ревизия эргелин (моон ытай — Эргелел дээр) Тыва Республиканың Саң ямызынын структурлуг кезээ, Россия Федерациязынын Бюджет кодекзинге дүүн-тур Тыва Республиканың Чазактын тургусканын күрүндөшүн саң-хоо контролонун органы болур. Эргелел бодунуң ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын болган Тыва Республиканың Конституцияларын, Россия Федерациязынын Бюджет кодекзин, Федералдыг хоойлуларын болган Тыва Республиканың Хоойлуларын, Россия Федерациязынын болган Тыва Республиканың Президентинин чарлыктарын база айттышкышарын, Россия Федерациязынын болган Тыва Республиканың Чазактын доктаалдарын база айттышкышарын, Россия Федерациязынын Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын дужаалдарын, саабырларын болган нормативтин эрге-хоонулуг оксе-даа актыларын, бо Дүрүмнү удуртулга болдулар. Эргелел организация болган ажыл-чорудулга талазы-биле тускайлаң болур.

2. Эргелелдин ажыл-чорудулганын кол сорудулазы — бодунуң эрге-хүлөөлөшүнге дүүн-тур Тыва Республикага күрүне саң-хоо контролон боттаңдырары.

3. Эргелел апаа опааганын сорулга дүүн-тур даразында кол хүлөөлөшөрүн күөсөдир:
а) республика бюджетин болган кожуунар, хоорайлар бюджеттеринин, деңсикээр бюджеттеринин болган чер-черинң бюджеттен данкаар фондуларынын аңгы-аңгы кезектеринин база статьяларынын талазы-биле комплекстег база тематиктинг хыналдаларын чорудар;
б) херек апарган тапарылгаларда эргелелдин орнун тургузуун турарына контролду боттаңдырар;

в) ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турарында черелешкес база дагынаар чоруктарын чайладыр, оларны комплекстег болган ой-ойлен чорударын хандылар сорулга-биле саң-хоо контролонун оксе-даа органнынын ажыл-чорудулганы-биле бодунуң ажыл-чорудулганын дүүн-турер. Эргелел болза ревизиялар болган хыналдалар чорударына киржир кылдыр оксе-даа организацияларнын сениалистерин доктааткан чурум суугаар хаара тудар, азы хорончун дагылаанын ыяан-ла чорударын база шүүнүрүлге даңзызын тургузарын хыналда чорудун турары организациаларнын удурткучуларын дээр эргелин.

4. Эргелелдин контроль талазы-биле бүрүн эргелери Тыва Республиканын бүгү-ле күрүне органнырына албан черлеринге база бюджеттен данкаар республика фондуларына хамааржыр. Эргелелдин контроль талазы-биле бүрүн эргелери, бир эвес олар республика тус чер бюджеттеринин акша-хорончолорун ан, илчилдин, хандырын, ажылдан турар болза, оңчүлүк хевирлеринден хамаарылга чокка тус чер бот-башкарылга органнырына, бүдүрүлгелерге, организацияларга, банкыларга, казначейство органнырына, камгаладылга органнырына, акционер шиптедирлеринге олар база хамааржыр.

5. Бюджет-саң-хоо контролон чорудар талазы-биле боттарынын албан-хүлөөлөшөрүн күөсөдир турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын болган Тыва Республиканың Хоойлузуңуң төлөвилешин эсугаар оларнын чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

6. Тыва Республиканың күрүне органны, тус чер бот-башкарылга органны, банкылар, казначейство органны, оңчүлүк хевирлеринден хамаарылга чокка бүдүрүлгелер болган организацияларын, оларнын албан-дужаалдыг кижилерин Эргелелдин негелдерин эсугаар оларнын ажыл-чорудулганын хандырамын эргежок чугула медээн бээр хүлөөлөшөр.

7. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

8. Тыва Республиканың күрүне органны, тус чер бот-башкарылга органны, банкылар, казначейство органны, оңчүлүк хевирлеринден хамаарылга чокка бүдүрүлгелер болган организацияларын, оларнын албан-дужаалдыг кижилерин Эргелелдин негелдерин эсугаар оларнын ажыл-чорудулганын хандырамын эргежок чугула медээн бээр хүлөөлөшөр.

9. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

10. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

11. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

12. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

13. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

14. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

15. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

16. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

17. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

18. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

19. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

20. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

21. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

22. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

23. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

24. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

25. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

26. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

27. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

28. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

29. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

30. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

31. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

32. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүрүмгө дүүн-тур Тыва Республиканың Саң-хоо ямызынын болган Тыва Республиканың Чазакчы киирер чорудун турар ревизиялар болган хыналдаларын түнелдеринин ылангыч шыны дөш, а ол ышкан хоойлу суугаар камгалан турары күрүне болган оксе-даа чажыттары чарлааны дөш харысалганы чүктээр.

33. Ревизияларын болган хыналдаларын чорудун турган, Эргелелдин ажыл-чорудулганын Россия Федерациязынын хоойлукудулазынга болган бо Дүр

КУШ ФАБРИКАЗЫ: ООҢ АЖЫЛЧЫННАРЫ

Чээрби чыл бурунгаар Алтайның кодээ ажил-агый институтун дооскан, Динзеңмаа Монгуш Чоон-Хемчикке бир каш чыл ажилдаан. Баштайгы чылдарында арыг тыва коллективтерге профессионал дуржулгазын бедидин, тыва ха-чоңунга эртем-билдин харам чокка бараалгаткан. Ооң соонда Кызылдың куш фабриказынга куш эмчилеп эгелээ. Ам ында ук бүдүрүлгениң кол эмчиси болуп, специалистер, ажилчынар-биле бир баг ажилдан чоруур. Тыва кижиниң иштиги естелиниң, психологиязының дугайында ол менээ мыңча диди:

— Орус кизи-биле бир хун чула маргызын-даа алырга, ол эртенде каш уруг дег бо кижике уткуштур чазык чаппап келир. Тыва кизи сыр окке чаппап коргүзөр: дүүнү-ле хыйыр-кылчаты хевээр болгулаар. Капчан барган улус бис мынаан.

Ук бүдүрүлгедө тыва кадрлар хой чорду. Чеке-даа "капчан барган улус бис мынаан" деп турза, куш ажилының кол эмчиси дагаа ажаан остүренинге хой-хой тыва специалистерин, ажилчынарын арттырып алган чорду. Бир эвес чамдык окке удуртукчулар болза каппап ыччаар сагыш салыр, аш-чемниң бүдүрүлгени "уткуштур чазык чаппап келирлерге" үлөп алза хошчу. Тывада куш остүрү дүң чазык бүдүрүлгениң үзө тонал-чумалында Динзеңмаа Кеңденонаның үлү-хуузу база улуг. Чүгдө куш ажилының кол эмчиси эвес, акционер ишти-лел апарган куш остүрер бүдүрүлгедө кымын-даа орун солуптар, кижилерин ажилга хүлөп алырындан эгелээш, бүгү айтырылгарга киржин турар ооң эрге-белдериң билдим. Блалгыца кадр айтырыгына база "дезинг", бүдүрүштүг. Ол бисти чингине директоруң сүмелээниң сугаар ажилчың цехтерге чедирип, чер-черде ажилдан турар специалистерге, ажилчынарга ужураштырды. Үлөтүрүң сөңгине чеде бээр-виске, куш ажаакчызы Фаина Шурыгина баштаканы аарак бистин-биле чугаа кылды. Ажилдыгда, шыпап-ла, оорунчуг, амарыңчуг. Ооң ажилдан турар корнуузу каш саныг куш кирер кажаалардыг. Аныяк, шыраак дагалар сула чаппап, бистен харын чөм ээрэзип козулду.

— Гуманитар дуза келди бе, солунуу аа, Дина Кеңденонна — деп, ажилчың хоорегиледи.

— Тыва адым узун боорга, мени Диналар болгай. Фаина Капрован, кады ажилдан турар операторуң кайыл, чурукка тырттырып алынар — деп, Динзеңмаа Монгуш командай каапты.

— Орлан Куулар даштын, келири бичин элек. Ам капчаар, дагаларың бир-рээни-биле чурукка тырттырып алып — диди. Куш ажаакчызы Ф. Шурыгина бо коллективте оң чыл ажилдан турар.

— Чаа уксааны чаа даргавис тып өксөгелен. Эки остүрүр дөң, чуургалар немежиң-ле тур.

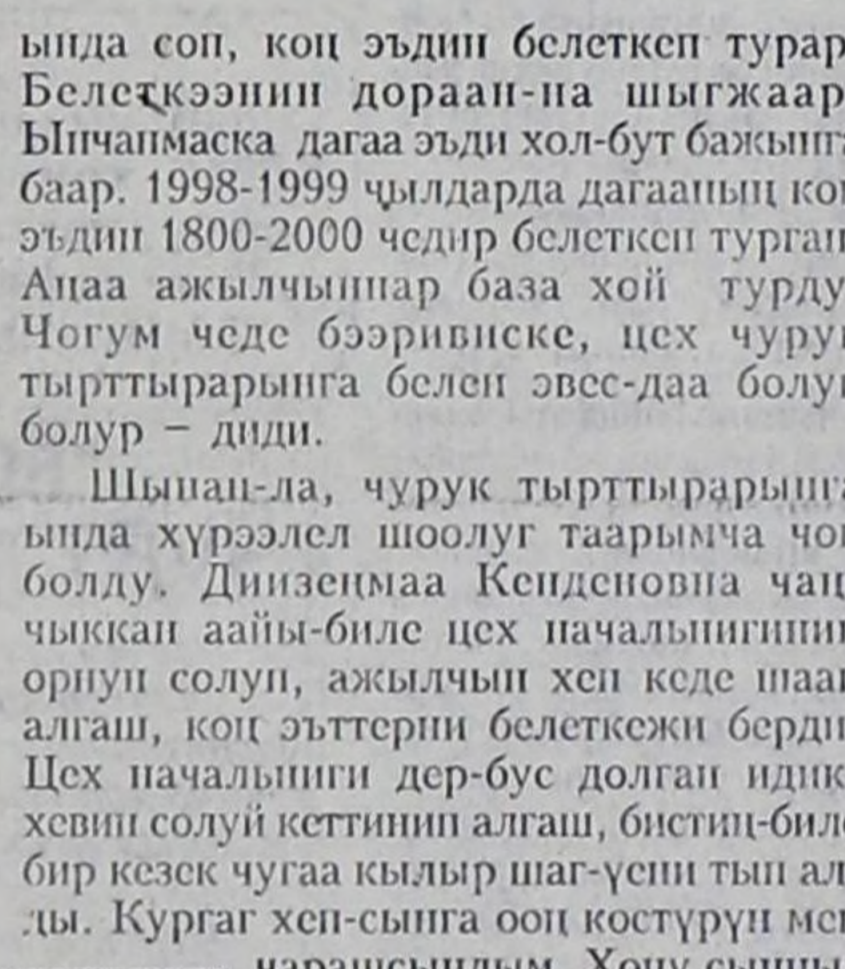
Чемниң ассортиментиңи хойде кыс дагаа хүшүң-не бирээни торүүр чүвө-дир. Орлан Куулар ажилга тура дүжөр эвес, чалгаа кизи бо цехке ис базары бичин болдумас. Кушунчуг турар чери чыгылда, эңтинде чуургалар чүгдүп-ла турар болуп чүвө. Кайнышытың-даа холуусу туттунур, үлө-херектериниң бүдүрүр — деп, ол чугаалады.

Чуурга складынң эргелекчизи Надежда Плетнева-биле чугаа элөөн узун болган. Ол биске хойну чугаалап четтинип:

— Хүшүн-не 7 муң чуурга бүдүрүп турар бис. Мурунку чылдарда хүнде 150 муң чуурга бүдүрүп турдубус. Дешпөргө, холчок хөңгүң-дир. Бир эвес чингине директорга Монге Динзеңсевичиң хүлөп албай болуусу, тарай маңаажыр, куруг калып турган боор бис. Дагаа чуургаларың шыгжаар хой черлер дүй шынтыгын. Олче чылыг, чырык чорувайн турар. Бир эвес ук бажычарың чылды боор болуусу, электир, чылыг ортээ "бүдүрүлгени түдүп чинтер" боор. Корунучу, оршээ хайыракан чүвө-дир ийин. Өрө-ширени баш ашкан. Ыччанган бистин-биле эл-хөл турган хлөб-булочка кылыр албай чери, оң удуртулгазы база хая корну берген. Мурунку чылдарда хлөб бижырап чериниң куш фабриказының специалистерин, ажилчынарын даган, хлөб-биле хандырын турду. Ам ыңдыг эвес. Дагааның кол эдип белеткен турар цех начальниң Светлана Чалзын-биле чугаалажың көрдүр. Ол кончуг тывыгың, түдүңүр-кавыңгыр ажилдан, куш-ажылды хей-аыт-биле организастан турар кизи.

Светлана Часкал-ооловни Чалзынның ажилдаар черинче бар чыда куш фабриказының кол эмчизи:

— Дагаа кон эдип белеткөр цех берге ажилдыг чер чүвө. Ооң ишти чүгдө ол-шык эвес, ажилы база кады-берге. Дирин күнүт согары, ооң чүгдөрин аңгалан аштаары хол-биле кылдынар. Бир хүнде-ле ортума-биле бөгүнде 300-400 дагааны

ында соп, коң эдип белеткен турар. Белеткөөннн дораан-на шыгжаар. Ыччанмаа дагаа эди хол-бул бажына баар. 1998-1999 чылдарда дагааның коң эдип 1800-2000 чедир белеткен турган. Анаа ажилчынар база хой турду. Чөгүм чеде бээр-виске, цех чурук тырттырыгына белен эвес-даа болуп болур — диди.

Шыпап-ла, чурук тырттырыгына ында хүрөөлө шоолуг таарымча чок болду. Динзеңмаа Кеңденонна чапчыкан аайы-биле цех начальниңиң орун солуп, ажилчың хей кеде шаап алгаш, коң эдип белеткен берди. Цех начальниңиң дер-бус долган идик-хөвип солуй кеттиңип алгаш, бистин-биле бир кезек чугаа кылыр шаг-үшн тып алды. Кургаг хей-сынга ооң көстүрүп мен чарашыңдым. Хопу сыныг ажилдакчының куш-ажылың соңуурган айтырдым.

— Фабрикада ажилда-ла оң чыл болу бердим. Кол ажилымны кордүңер, куш эмчиси мен солуттунуп кеттиңип турдум, мөөң кады ажилдан турар коллектив-минин дугайың чугаалап кааптым — диди. — Уругларым ийи, улуг уруум кодээ ажил-агый техникумунда ооренип турар. Өөм ишти — түдүжү. Истикен бис, апаа шуут чапчыга бердивис. Саар ишек ийи, ийи улуг молдурга, бир бызаа бар. Каттыгың алырга, беш баш чедип тур. Өг элээр бир хапа, бир лайка ыттыг бис. Дуңмаларым-биле кады куш фабриказында хлөб бижыраарың база организастан тур мен.

Хүнде-ле чүс шаа хлөб — деп, Светлана Часкал-ооловни дүргөп-дүргөп чугаалады.

Ажилыңга база дүргөп, шалыкын турган боор, ыччанган хууда, оксе-даа ажил-херектерге ша-үшн четтин турар аныялыг. Дурт-сыны база спортчулар дег шилгедек болган элгир, ол хаак дег. Спорттуң кандыг хевиринге соңуургалдыны ала-кайгаар айтыра кааптым.

— Волейбол, баскетбол, чик атлетикаың хевирлери, ылаңгыада чадаг чарыш — деп, ол харыылады.

Угагың, сагыңыр, чик адак болгаш кады-берге пехти удуртуп, хууда дузалал ажилың, дуңмаларың база утайы, карактап турар аныялыг. Шап ыңдыг ажилдакчылар буураш, катап бут кырыңга туруп орап бүдүрүлгө ажил-дузалыг. Ыччанган дагаа чуургазы шыгжаар склад эргелекчизи Надежда Плетнева Светлана Чалзын-биле чугаа кылырын сүмелээниң ужурулду.

Куш фабриказының ажилың Фаина Шурыгина, Орлан Куулар, Надежда Плетнева, Динзеңмаа Монгуш шыкша куш-ажылгыр кижилер катап эде тургузауп келиринге бүзүрел черле бар.

Арпачор ОКСУР.

ЧУРУКТАРДА: куш фабриказында дагаа коң эдип белеткөр пехтин начальниң Светлана Чалзын; куш ажаакчызы Фаина Шурыгина; Гешадий Седин.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

— Эрзинде, Балгазында федералдыг оруктарда септелге ажилдары дүн-хүн чокка хайнышыкынчыг чоруп турар, ол черлерге төптен акша-төгерики үндүрүп берип келген, а бистин кожууну оюп каапкан, элдептин-ле чүвө-дир — деп, Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Виктор Довуевич Чооду аажок хомудап чугаалаар чорду.

Баштайгы хар чаап, оруктар доңуп, дошталып турар өйдө чолачыларын, анаа-даа улус-чонун орук-чириктиң ажаалда-тежээл-дезин, хайгааралын, аштал-газын чорутпай турарыңга хамаарыштыг хомудаларың дыңнааш, кожуунда орук чериниң ажил-ижи-биле таныжары-биле чеде бээримге, даргазы сургакчылай берген болду. Дарганың орунга артка инженер Чингис Дадар-оолович Монгуш күрүениң муниципалитет каттышкан бүдүрүлгө чери — орук-септелге-тудуг эргеле-линиң ажил-чорудулгазының дугайында кончуг кысказы-биле чугаалап берди. Ажилчың күшке хамааржыр бүдүрүлгөдө 28 кизи бар. Бо хүнүндө шимчеп, ажилдан турар техника — бир грейдер, трактор, орук септээринге дерип каан чүк машинасы. Чамдык машина-техниканы септеп турар, удавас ажил-ла киирер. Харылап турар чер-девискээри — 64 километр хемээлдин федералдыг орук, а тус чериниң оруктарының хемээли 174 километр. Ол бүдүрүлгө чери Амдайгың азы Ак-Чыраа (Өвүр кожуун) чедир чазалыг орукту база харырылап турар болду. Колдуунда оруктарың камгалал-када-

галалын хайгаараарыңга-ла өйлөжип турар. Кандыг-даа оруктарың капитал септелгезинге бо чылын акша-төгерики үндүртүмөзүн, көрдүмөзүн.

Часкы үедө болган үр-халаттын уруктарың чай-ладыры-биле Ак-Эрикке 3-тен 5 дугаар километр хемээл-диг чер девискээриңге 123 муң

капчаар-даа аажок чегей болуп келген, ыччанган кылдынып болур ужуруг ажилдар ара соксай бээр таварылгалар хой болуп келген. Грейдер башкарыкчызы Леонид Волков, тракторист Григорий Барынова, хайгааракчылар Алим Салчак, Артыш Суван-оол, Альберт Ооржак оларның ажил-ижин инженер Чингис Дадар-оолович мактап чугаалады.

Шалың акшазының орун-гунга далган, үс болгаш оксе-даа аш-чөм аймаан берип, одоар кылдыр хөмүр-даш дүжүрүп берип турарын, авансыга 300-500 аразында бир акшаны алганың бух-

да федералдыг орук септелгезинге чүгө акша-төгерики чедир үндүрүп бербейн, чүгө чаадыр, чайладар, күзедир кол-кол оруктарга септелге ажилдары чоруттунмайып келенип деп, айтырыг тургу-тунуп турар.

Орук дугайында чагааны бижип орап харысалгалыг кизи болганымда, бодумун санал-оалымны, бодалымны илередикседим. Тес-Хем кожуунуң девискээриңге хамааржып турар федерал-дыг-даа, тус чериниң-даа оруктарының байдалын эки-дир, чогуумчалыг-дыр дээр кижиниң черле дыңнавадым. Харын-даа башкы хар чаап,

салгазыңга онаажыр апаар-дыр-ла деп бодаар-дыр мен. Хамык ужур чүгдө эширик, элээр чолачыларын бу-руузу-биле автоавариялар болгулай бээр эвес, орук-чириктиң байдалыңдан база кончуг хамааржыр-дыр ийин. Башкы хар чап турда, арт иштиниң, кырының оруун грейдер-биле удур аштап турган болза, сөөлгү авто-авариялар болбайн баар кончуг боду-даа ыйнаан. Ыччанган Калдак оруннга доктаамал хайгаарал, ашталга негетиниң келгенин бөгүңү амьдырал көргүзүп турар-дыр.

Үстүңдө чырыдың бижээн чүүдүлериң, факт-барымда-

ОРУК — АМЬДЫРАЛДЫҢ ДАМЫРЫ

ХОМУДАЛГА КАТТЫЖАР МЕН

рубль түңнүг септелге ажил-дарын кылып чоруткан. Ооң акшаландырышыкыны мын-чага дээр хандырыпмаан. Тес-Хемниң орук черинге ха-мааржыр А-34 "Енисей" участогунуң 932-ден 996 километр чедир федералдыг оруннга (64 км) тос айларда 1103 муң рубльдин септелге ажилдарын кылып планын 1079 муң рубльге, азы 97 хууга күүсеткен. Көвүрүлгениң камгалал-кадагалалын, сеп-телгезин 22 муң рубльге, тус чер оруктарының агар сеп-телгезин 83 хуу күүсеткен бооп турар. Инженериниң агар сеп-телгезин 83 хуу күүсеткен бооп турар. Инженериниң агар сеп-телгезин 83 хуу күүсеткен бооп турар. Инженериниң агар сеп-телгезин 83 хуу күүсеткен бооп турар.

галтер Шорс Көк-оол тайыл-дырлады. Идик-хеп аймаан-диг хол-хаптары, фуфайка-лар-биле хандырып турар. Мурунку чылдарга бодаарга, иштизи-биле бүгү тала-биле хандырылга чегейтээниң, кошкап баксырааның ажил-чынары чугаалаарлар чорду. Кывар-чаар материалдыг хандырылганың шаа-биле бүдүрүлгениң ажилчынары септелге ажилдарын кылып турарлар-дыр деп чүвези билдинип турар. Орук чери-ниң ажил-чорудулгазыңга үнелел бээр сорулга бо чүүдө сальданын турарын баш удур сагыңдырып каайн. Херектиң ужуру оода чадаар-

ооң эртенде орук дошталып, ооң уруундан эртен-дүкөн машиналар Калдак оруннга болганчок-ла үскү-лежиң, харын-даа автоавария-лар болуп, кижилер амы-тынныңдан чарлыр-даа ужурга таварышкан таварылгаларда чолачылар, чорумалдар, анаа-даа чон орук-чириктиң ажаал-да-тежээлдезинге хамаар-рыштыр аажок хомудал-дарын, негеделерин тургузауп чугаалап турарлар чорду. Оларның негедө, хомудал-дарыңга бүрүнү-биле катты-жар мен, орта ол оруктуң ажаалда, хайгааралын хар-рылап турар орук чериниң удуртукчуларының хары-

ларны чөпсүнүп, чүүдүлүзүңү өөренип көргөш, республика-ны орук-септелге-тудуг черлериниң баштаар чери Тес-Хемде орук-чириктиң байдалын беш салаазы дег билер, мында орук чери хой чылдарда даргалар чораян, амгы үедө ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты Салчак-оол Саянович Саана феде-ралдыг оруктуң бо чылын агар, келир чылын капитал септелгезинге акшаланды-рышыкыны хандырып бээрин Тес-Хемниң араг чоңу дилеп турар.

ДАЙНЫК ДАМБА-ХУУРАК Тес-Хем кожуун.

ТӨӨГҮЖЕ ХАЯ КӨРНҮП...

КЫМ-ДАА КЭЭРГЕВЕЙН ТУРГАН

1930 чылдарың ортан үезинде эгелээң халаптыг репрессия Тыва Республи-каның социал-экономикиг хөгжүлгезинге улуг шап-тараазыны таварыштырган. Ажы-биле чугаалаарга, ол репрессия ССРЭ-ден Тывага дурту-биле көжүп келген деп чугаалап болур. Ону чамдык-биле удуртуп турган кижилер ССРЭ-ден сургакчылап келген хамаатылар бооп турганы чаптыг эвес-ле болгай. Ооң дугайында парти, күрү-нениң айылы чок албанының ажилдакчызы чораян Артем Борбак-оолович "Элзинде боолашкынар" деп номуңда тодаргайы-биле бижээ. Репрессияны Тывага болу берген бир чылдагааны — ол үедө ТАР-ның удуртук-баштаар черлериниң иштелип тургузуунуң талазы-биле улуг арга-дуржулгалыг удуртукчу-ларын турбааны. Ону чүгө ыччаар чугаалап тур сен дээрге, Тыва Арат Республика-бот-догунаан күрүне кыл-дыр 1921 чылда тургустунган болгай, бо чылдар иштинде иштелип болгаш күрүне тургузуунуң талазы-биле ол үениң удуртукчуларының арга-дуржулгазы ыңдыг-ла улуг эвес турган болгаш, колдуу-ла ССРЭ-де чоруп турган күрүне тургузуун дозевилеп азы өскээр чуга-алаарга, оон сургакчылап келген чөвүлекчилерниң айтышыкыны эдерип ажил-дал турганың төгү материал-дары бадтыкпап турар.

Ол үедө биске бодаарга, иштелип болгаш күрүне тургузуунуң талазы-биле Моол Арат Республиканың арга-дуржулгазы улуг турган деп бодаар мен. ССРЭ-ниң чамдык чорудуп турган поли-тиктиг ажил-чорудулгазын моол удуртукчулар тооп көрбөз хевирлиг. Оон түң-дө-линде МАР-ның Нам Топ Комитетиниң Чингине секре-тары турган Олзей Очурну баштадыр, иштиги херектер, шериниң, даштыкы херектер ямыларының сайыттары баштадыр 5 кижини Москва-га боолап каан болгай. Бор-та кандыг-даа суд турбаан, даштыкы кижилерин Мос-кыга боолап шилер ыңдыг хойулу ССРЭ-ге кайтан турган деп. "Өске чурттуң иштиги херезинче ССРЭ-ниң холгаарлап кирер эргези турган бе" деп, айтырыг чайгаар-ла тургустунуп кээр.

Тыва чонун төлөткү оодлары Сат Чурмип-Тажыны, Адыг-Тудуш Хемчик-оолду, Оюн Танчайны, Кара-Сал Бирилелениң, Сат-Лопсанов, Оюн Сенгижикти болгаш Куулар Сунгар-оолду "тыва улустуң өкжөниң дайызына-ры", "япон империализмиң ишвишкислери" дээш ТАР-ның Биче Хурал Президиу-

мундан тускай томуылаткан Оза аажок суд 1938 чылдың октябрь айда боолап ишти-кени чонун дүвүрлөткөндүр-гөн. 1938 чылдагы коргунчуг репрессияның соонда чылдарда намың, хой-иниңиң, эрге-чагырганың, ажил-агының хой кадрлары илгеп-сүрүүш күнгерге, шикткелдерге таварышкан.

"Ол үениң массалыг ре-прессияларының халаптыг айымы чүгдө ТАР-ның ак-тивчилеринге, мураакчы араттарга эвес, харын ТАРН ТК-ның кежигүнеринге, Топ Комитеттиң намкомиссия-зының, Топ ревизия комис-сиязының, оон туржук ТАРН ТК-ның Политбюро кежи-гүнеринге база бадаттынас халаптыг чедирген. 1936 чыл-дын ноябрда болган ТАРН-ның Х Улуг Хуралындан соңуттурган ТАРН ТК-ның 53 чингине кежигүнеринден 30 кижини, Политбюро 10 кежигүнеринден 6 кизи ре-прессияга таварышканын чугаалаарга-ла четчир" деп, Н. Куңчун архив материал-дарыңа дайнып бижээ.

КОРГУНЧУГ РЕПРЕССИЯ ыччан ССРЭ-ге чоруп турган. 1934 чылда ССРЭ-ниң Улустуң Камгалал комиссариядының чанынга шериг чөвүлөп тургустунган. Ол шериг чөвүлөткөниң кежигүнеринге 85 улуг дужаалдыг шериг начальни-ктер, округ командьялач-чылары, политиктиг ажил-дакчылар кирип турган. Улуг дужаалдыг 85 шериг на-чальниктеринден 76 кизи репрессияга таварышкан. Оон иштинде 5 кизи чүгдө узун хуусаага шийтирген, ар-кандары боолап каапкан. Ол дугайында чогаалчы И.Стад-нюк "Война" деп номуңга каксы-даа болза бижээни таварыла эвес. 1935 чылда ССРЭ-ниң Улус Комис-сариядының чөвүлелиниң 25 кежигүнеринден чүгдө Микоян, Ворошилов, Каган-ович, Литвинов, Молотов репрессияга таварышпаан. 1938 чылдың эгезинде Улус Комиссариядының чөвүле-линиң 28 кежигүнеринден 20 кизи репрессияга таварыш-кан, оларның хой кезин боолаттырып шийтирген. 1941 чылдан 1953 чылга чедир партия Топ Комите-диниң Политбюро (Прези-диум), Оргбюро болгаш Топ Комитеттиң секретариатында ажилдап чораян кижилерниң чартымында хойу азы 46 кизи репрессияга таварышкан, оларның аразындан 4 кизи: Гамарник, Каганович (Лазарь Кагановичиниң акызы), Орджоникидзе, Томский халаптыг репрессияга тавар-ышты билгеш, боттарының амы-тыгыңга четтиңгенер. Ол үедө ажилдап чораян

көсүкү партия, совет ажилдак-чыларындан бодунуң өлүмү-биле өлгөн кижилер эвээш дээрзин үстүңдө барым-даларга дүшүрүп СЭКП ТК-ның 1989-1990 чылдарда үндүрүп турганы "Известия ЦК КПСС" деп журналы тодаргайы-биле бижип турган.

Совет Эвилелинге 1953-1955 чылдарда репрессияга таварышкан он-он муң көсүкү партия, күрүне ажилдакчыла-рының шериг начальникте-риниң чырык адын катап тургускан болгай. Ол үедө Тывага репрессия уламчылап чоруп турган. Ону Суг-Хол херээ бадтыкпап турар. Боолап шийтирген Оюн Танчайның уруу Галина Сайзуунуң, ол херектиң бир кол маадры Серен Күжүгетти ССРЭ-ниң Чингине прокурору Р.Руден-кога кирип билдирини-шине үндөйлөшкө, ыччангы Тыва АССР-ниң прокурору турган В.Дорун-оол катап истелгени чоруткаш, буру-дадыр барындаа чоң бадты-каан. РСФСР-ниң Дээди судунуң шийтири-биле 1964 чылда ТАР-ның онза аажок судунуң шийтири-биле 1938 чылда бодолаттырып ший-тирген 9 кижиниң херези бир дугаарында агарткан. Ха-лаптыг репрессияга таварыш-кан кижилерниң арыг адын катап тургузарыңга "Буя-ныглар" (Мемориал) ишти-лелини кылдып чоруткан ажилың демдеглевес арга-жа болуп турган. Ол органи-зацияны эки тура-биле кылып чоруткан ажилыңдан дыкка хой кизи-лерниң арыг ады катап тургустунган, оларын аяк-төлүңгө эгизтирмес белек болган дээш чыныгы болбас. Ол үедө Тере-Хөл кожуунуң Балыктыг сумузуңга суму даргалал турган, күш-ажылдын хоочуну Булат Ширшен бодунуң сактыгы-кыныңга мыңчаар чугаалап болгай: "Берге-ле үе турган, план күүсетпес база шын эвес чүвө чугаалаптар болуунда шорун-на, кандыг-даа хойлу-кунчуг, тудуп апаар, оон соонда ис чок чиктелип бээр чүвө" деп.

Тыва Топкооптуң оралак-чы даргазы турган, ре-прессияга таварышкан 85 харыг Дарма Оюн ам-даа бистин аравыста чурттал чор. Ханыг репрессияны караа-биле көрүп, хилинчээң чүктээң кижилерниң бирээзи ол. Шийтирген кижилерин Би-Хемни өрү кижин чадаг ойдадып алгаш өксөш, Тогу-га чедирип турган. Аравыста хой-ле назылай берген хелиң, кешип эрге-дужаалдыг лама-лар чораян деп оларның хилинчектепниң чораянын хыма-сынып чугаалаар. Уңу, албанын чораян черлеринге олдулуп калган чылдар. Олар колдуу-ла орта мөчөң дээр

сактышыкыңга тодаргайы-биле бижээ. Мээң дайым Кеңден Күжүгет "Аревэ шы-ны" деп солунуң номуң орган, "Бо солунда солун чүвө биживээ-не-дир" дээш салып каан кизи-дир. Бирээзи халып чоруткаш, барып хопташканы ол-ла ыйнаан, даартазында дайымын "чоңунуң дайымы" дөш тулуп апарган. Ол дээш ре-прессияга таварышкан, хоругдал лагеринге херези эртинир чорда хостап үндүргөн.

Тывага болган ре-прессияны кол удуртукчузуңа С.Токаны бурууладып, Артем Борбак-оол бодунуң номуңга, Полат Оюн "мен чүгдө күс-дүкчи солдат чораян мен" деп "Кым сен, Тывыкы?" деп чүү-лүңгө бижээ болгай. Реп-рессияны кол удуртукчузуңа С. Токаны бурууладып болбайн канчаар, ында оң киржилгези бар дээрзин төгү материалдары бадтыкпап турар болгай. Ыччала-даа Тока Тывага репрессияны бодурбайн барган болза, оон салым-чул кандыг болур ирги, Моолдун Олзей Очур шыкша болу бербес ирги деп бодаар мен. Ыччанган ол үедө Тывага күрүне тургузуу чедир сайыраваан, ССРЭ-ге болуп турган чүүдүлериң ол-ла хевээр чорудуп турган деп турар чүвө ында болгай.

"Буяныглар" иштели-линиң чамдык удуртукчулары С.Токанын турсакалыңга халдап, ону дүжүрөп деп будук чаптып, куду коруп турганы шала эпчок боор чорду. Турсакалап тургай-ла, ында кандыг-даа багай чүвө чок, частырык кизи бүрү-зүңү амьдыралыңга турар, ыччала-даа С.Токаны ады Тываның төөгүзүңгө артар. Россияның хоорайларыңга турган И.Сталинниң турса-каалың дүжүрүп каапканыңга бодум хуумда хомудалар мен. Ол турган болза, кандыг-даа багай чүвө турбас. И.Сталин-ниң ады чокта XX векте Россияның төөгүзүңгө чугаа-лары болдумас. Ол хаман-чок Европаның чамдык тур-тарында Гитлерниң турса-каалы ам-даа бар болгай. Кызлар хоорайда репрессияга таварышканыңга турсакала-дыг чедиме чок кылаганы хомуданчыл. "Мен кончу-дур мен бе" дээш шыкша чу-дуруктаны алган араг ки-жиниң дүрүзүп арай-ла чи-неткөстүр. Ону чурукчулар, архитекторлар элзон бодам-чылыг өөрөшп көөр болза эки турган.

Актыг черге шийтир-ип чораян кижилерниң арыг адын катап тургузаар дээр республиканың эрге-хоойлу ажилдакчылары, "Буяныг-лар" иштелип улуг ажилды кылып чоруткан.

Сергей ХЕРТЕК.

